

УДК: 378.014.543

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

PROBLEMS OF FINANCING HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE BOLOGNA PROCESS

Григорій Фокович ХОРУЖИЙ

доктор філософських наук, професор,

Проректор Університету банківської справи НБУ (м. Київ)

E-mail: mz_ubs@ukr.net

Gregory F. HORUZHYY

Doctor of Science (Philosophy), Professor,

Deputy Rector of the University of Banking Bank (Kyiv)

Анотація. В статті розглядається досвід законодавчого регулювання фінансування вищих навчальних закладів різних країн, аналізуються причини ускладнення фінансування ВНЗ в сучасних умовах, а також негативні наслідки комерціалізації для збереження університетської автономії та академічних свобод. Пridіляється увага проблемам надання освітніх послуг у контексті вимог ГАТТ. Підкреслюється значимість формування фінансової культури в управлінського персоналу вищих навчальних закладів, науково-педагогічних працівників і студентів.

Summary. In this article the experience of the legislative regulation of funding of high educational establishments through different countries is studied, the reasons of shortage of financing of high educational establishments at present times, also negative consequences of commercialization to maintain the university autonomy and academic liberties are analyzed. Attention is paid to the problems of educational services in the context of the GATT requirements. The study emphasizes with the significance of financial culture forming of administrative personnel of high educational establishments, as well as scientific and pedagogical staff and students.

Ключові слова: фінансування, державне і недержавне фінансування, платні послуги, фінансова культура.

Keywords: financing, state financing and non-state financing, fee-paid services, financial culture.

Постановка проблеми. Ключовим завданням Болонського процесу є створення в Європі сильних університетів, здатних забезпечити відмінну якість викладання, навчання, дослідницької та інноваційної діяльності. Болонські реформи все більше орієнтуються на заклади вищої освіти, які й надалі мають вдосконалювати свої управлінські структури, підвищувати рівень компетентності керівництва та ефективність роботи в цілому. Саме такі вищі навчальні заклади здатні зробити вагомий внесок у соціальний, економічний та культурний розвиток суспільства.

Достатнє фінансування є важливою передумовою посилення конкурентоспроможності вищих навчальних закладів, включаючи підвищення якості освіти, залучення більш кваліфікованих викладачів, підвищення оплати праці. Утім, ці процеси нерідко вступають у суперечність з нездатністю урядів належним чином фінансувати розвиток вищої освіти, що є актуальним для всіх європейських країн. За цих умов університети прагнуть диверсифікувати джерела фінансування та розглядають різні його моделі, прагнуть до більш раціонального використання коштів,

вживають заходи щодо зміцнення керівництва та вдосконалення професійного менеджменту.

Актуалізація і мета дослідження. Водночас посилюється розуміння цих проблем з боку урядів європейських країн. Так, у Лондонському комюніке «На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації» (Лондон, 16-19 травня 2007 року) міністри європейських країн, відповідальні за сферу вищої освіти, заявили, що шукатимуть належних можливостей сприяння більш широкому обміну інформацією стосовно джерел фінансування та з інших питань, що обговорюються урядами наших держав, а також іншими установами, які займаються політикою фінансування. На так званому Болонському стратегічному форумі «Європейський простір вищої освіти у новому десятилітті» (Льовен та Лювен-ла-Ньов, 29 квітня 2009 р.) міністри вищої освіти 46 європейських країн-учасниць Болонського процесу підкреслили важливість державного і публічного інвестування у вищу освіту, наполягаючи на тому, щоб вона залишалася пріоритетом, незважаючи на поточну економічну кризу, з метою підтримки сталого економічного відновлення і розвитку.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. У цілому фінансування вищих навчальних закладів можна розглядати як доцільне забезпечення фінансовими ресурсами витрат перш за все на здійснення навчально-виховного процесу і науково-дослідної роботи та матеріально-технічні потреби ВНЗ. Фінансування вищої освіти потребує як публічних (державних), так і приватних ресурсів. Проте визначальною у цій сфері була і залишається роль держави. Бюджетне фінансування вищого навчального закладу визначається відповідними законодавчими та нормативно-правовими актами і виступає як безповоротний та безвідплатний відпуск коштів з державного та місцевих бюджетів на фінансово-матеріальне забезпечення установ вищої освіти.

Недержавне фінансування зумовлено розумінням того, що суспільство повинно підтримувати на всіх рівнях вищу освіту з огляду на її значення для послідовного економічного, соціального і культурного розвитку. Мобілізація відповідних фінансових ресурсів залежить від свідомості суспільства, діяльності певних фондів, асоціацій випускників вищих навчальних закладів, корпоративної відповідальності підприємств, засобів масової інформації тощо. Диверсифікація фінансування вищих навчальних закладів означає підтримку суспільством ВНЗ.

Однак вона повинна забезпечити розвиток вищої освіти, підвищувати її ефективність, зберегти її якість і важливість. Публічна підтримка вищої освіти і досліджень залишається важливою і необхідною і тільки таким чином можна гарантувати відповідне виконання педагогічного і соціального доручення ВНЗ.

У нашій країні витрати на діяльність вищих навчальних закладів поділяються на постійні або умовно постійні, які не зростають зі збільшенням чисельності студентів, та змінні, що зростають зі збільшенням чисельності студентів. До умовно постійних витрат Закон України «Про вищу освіту» відносить необхідність установлення нормативів фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення вищих навчальних закладів. Серед змінних витрат слід назвати заробітну плату, нарахування на заробітну плату, виплати по тимчасовій непрацездатності, придбання бланків дипломів, підручників тощо. Фінансові потоки, які забезпечують діяльність вищих навчальних закладів, включають, зокрема, бюджетне фінансування, позабюджетні кошти за надання платних освітніх послуг, госпрозрахункові кошти від виконання договірних робіт для підприємств і організацій, а також позабюджетні кошти за надання юридичним особам землі, обладнання, приміщень.

Закон України «Про вищу освіту» визначає, що фінансування навчальних закладів державної форми власності здійснюється за рахунок коштів державного бюджету. При цьому розміри бюджетних призначень на підготовку фахівців з вищою освітою та підготовку наукових і науково-педагогічних працівників через аспірантуру і докторантуру визначаються у законі про державний бюджет. Встановлення нормативів фінансового забезпечення вищих навчальних закладів (штатна чисельність співробітників, співвідношення кількості студентів і викладачів, навчальне навантаження викладачів, фінансування наукових досліджень тощо) здійснюється за участі спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та інших центральних органів виконавчої влади.

Водночас закон встановлює певні нормативи. Так, фінансування за рахунок видатків Державного бюджету України підготовки фахівців з вищою освітою у вищих навчальних закладах державної форми власності здійснюється в обсягах, необхідних для забезпечення на кожні десять тисяч населення навчання не менше як ста студентів у вищих навчальних закладах першого і другого рівнів акредитації та ста вісімдесяти

студентів у вищих навчальних закладах третього і четвертого рівнів акредитації.

Показники державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою в нашій країні формуються уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі економіки на підставі узгодженого подання спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки (іншого центрального органу виконавчої влади, який має у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади) та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі праці та соціальної політики.

Фінансування вищих навчальних закладів, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим та в комунальній власності, здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів. Фінансування вищих навчальних закладів приватної форми власності здійснюється їх власниками. Водночас, як відомо, для фінансування вищих навчальних закладів можуть залучатися додаткові джерела фінансування, не заборонені законодавством. При цьому залучені кошти спрямовуються на здійснення статутної діяльності вищого навчального закладу у порядку і на умовах, визначених законодавством та його статутом.

Стаття 65 Закону визначає, що вищий навчальний заклад відповідно до свого статуту може надавати фізичним та юридичним особам платні послуги у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності за умови забезпечення провадження освітньої діяльності. Перелік видів платних послуг визначається Кабінетом Міністрів України. Так, своєю постановою від 27 серпня 2010 р. №796 із змінами і доповненнями, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2010 року №939, Кабмін затвердив Перелік платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форм власності. Таким чином, в умовах дефіциту фінансування все більшого поширення набуває надання освітніх послуг.

Федеральний закон Російської Федерації про вищу та післявузівську професійну освіту (стаття 28) визначає, що фінансування освітньої діяльності вищих навчальних закладів здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів згідно з державними завданнями (контрольними цифрами) на підготовку спеціалістів, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників. Вищі навчальні заклади мають право здійснювати в рамках таких замовлень (контрольних цифр),

що фінансуються за рахунок замовника, цільовий прийом на навчання у відповідності з угодами з органами державної влади і місцевого самоуправління з метою надання сприяння їм у підготовці спеціалістів відповідного рівня освіти.

Відповідно до Закону про вищу освіту Республіки Білорусь (Стаття 35) фінансування державних вищих навчальних закладів здійснюється за рахунок республіканського бюджету, а приватних ВНЗ – за рахунок коштів засновника. Водночас фінансування вищих навчальних закладів може здійснюватись також за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством Республіки Білорусь. Крім цього, державні вищі навчальні заклади можуть надавати платні освітні послуги, які не фінансуються за рахунок коштів республіканського бюджету. Платні освітні послуги не можуть надаватися замість або в рамках освітньої діяльності, що фінансується за рахунок коштів республіканського бюджету. Законодавство Республіки Білорусь визначає також вартість платного навчання. Водночас вищі навчальні заклади можуть здійснювати підприємницьку діяльність, яка необхідна для реалізації статутних цілей і відповідає предмету їх діяльності. Державні вищі навчальні заклади використовують кошти, отримані з додаткових джерел фінансування суворо за цільовим призначенням у відповідності до законодавства Республіки Білорусь.

Фінансування ВНЗ з державного бюджету здійснюється на основі економічно і науково обґрунтованих нормативів, що встановлюються для вищої освіти з урахуванням політики держави, її можливостей в розрахунку на одного студента тощо. Фінансування навчання у вищих навчальних закладах Австрії здійснюється федеральним центром на основі дозволених і зайнятих місць за так званою моделлю нормативних коштів. З 2005 року до 2009 року вартість одного місця у ВНЗ країни зросла з 5813,83 до 6903, 92 євро. Так звані нормативні кошти, надані державою, витрачаються на навчання і наукові дослідження. Інфраструктура (споруди, обладнання тощо) фінансується засновником, утримувачем вищого навчального закладу, який, як правило, має право брати зі студентів певні внески.

Наприклад, у Казахстані вищі навчальні заклади отримують з бюджету кошти в еквіваленті 4 тис. доларів США, в Російській Федерації відповідно – трохи більше 1 тисячі євро на одного студента. При цьому в Казахстані, наприклад, держава з огляду на ситуацію на ринку праці фік-

сує кількість студентів по кожній спеціальності, навчання яких здійснюється за державний кошт. Водночас, у деяких країнах Європи у нинішньому році розміри бюджетного фінансування були визначені на рівні минулого навчального року, однак, насправді число абітурієнтів виявилось меншим від передбачуваного.

Рамковий закон про вищу освіту ФРН (параграф 3) визначає, що державне фінансування вищих навчальних закладів забезпечує дослідження та навчання, а також підготовку наукових кадрів. У Швеції навчання в університетах повністю фінансується державою, а науково-дослідна робота – на 50 процентів, половина – з інших джерел. Співвідношення кількості студентів, викладачів і науковців та працівників, з одного боку, а з іншого – фінансування вищого навчального закладу можна бачити на прикладі університету в швейцарському місті Сант-Галлені. У цьому ВНЗ навчаються майже 6,5 тис. студентів і аспірантів (25 відсотків з них – іноземці). Річний бюджет університету становить близько 200 млн. дол. США, з яких половину університет заробляє сам, а решту отримує з федерального і кантонального бюджетів. З метою поповнення своїх фінансових ресурсів інститути Університету виконують різноманітні дослідницькі проекти, замовлення різних фірм, надають консультаційні послуги, організують короткотермінові курси підвищення кваліфікації і перепідготовки, семінари тощо.

Федеральний закон Швейцарії про сприяння університетам і співпрацю у сфері вищої освіти визначає участь Федерального центру у здійсненні політики вищої освіти. Фінансова допомога вищим навчальним закладам передбачає надання основних внесків, інвестування, додаткові внески, пов'язані з виконанням певних проектів. Органи державної влади можуть також надавати фінансову допомогу університетським установам у сумі до 50 відсотків затрат, якщо вони виконують завдання загальнодержавного значення. Держава надає допомогу також з питань навчання і досліджень, придбання чи перебудови споруд, якщо кошти виходять за межі 3 млн. франків тощо.

Попри різні моделі бюджетного фінансування Університети багатьох європейських країн відчують проблеми забезпечення необхідними коштами, що зумовлено різними причинами.

По-перше, це пов'язано з виникненням «масових університетів» разом з розширенням доступу до вищої освіти представників широких про-

шарків населення та різким збільшенням числа студентів, у т.ч. в Україні, що вимагало суттєвого збільшення фінансування, зокрема, за рахунок введення податків (плати) за навчання та комерціалізації діяльності вищих навчальних закладів.

По-друге, слід брати також до уваги наслідки фінансової кризи. У зв'язку з цим Всесвітня конференція ЮНЕСКО "Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку" (Париж, 5-8 липня 2009 року) наголосила, що теперішній економічний спад збільшив розрив у доступі до навчання та якості вищої освіти між різними країнами, а також всередині країн, що представляє додатковий виклик для багатьох країн. Водночас ніколи в історії, як вказувалось у документі, не було так важливо інвестувати у вищу освіту, яка є основною силою для створення суспільства знань, сприяти дослідженням, інноваціям і творчості.

По-третє, до пошуку нових фінансових ресурсів університети підштовхує зростаюча конкуренція між вищими навчальними закладами, яка є неминучою в умовах глобалізації. Утім, конкуренція може стимулювати підвищення ефективності та стратегічне мислення, що водночас означає знаходити правильний баланс між конкуренцією та співпрацею.

По-четверте, розвиток суспільства знань, економіки знань потребують належного фінансування наукових досліджень, інновацій, нових технологій, сучасного обладнання і препаратів, інформаційних технологій, а його діяльність все більше визначають навчання, наукові дослідження та служіння суспільству. Проте виникнення економіки науки було також фактором, який сприяв комерціалізації вищої освіти. Сьогодні дослідницькі стипендії промисловості інколи пов'язані з блокуванням публікацій результатів дослідження та інституції конкурують за студентів та ресурси з огляду на брак публічних засобів. Разом з важким фінансовим становищем розвиток нових технологій збільшив число викладачів без постійного місця призначення, які викладають на запит у різних місцях і застряють на узбіччі академічної спільноти, переживають фрустрацію через своє нестабільне фінансове становище, не визнаються іншими і не мають можливості для проведення наукових досліджень тощо.

Наприклад, є проблеми у природничих науках, коли фінансування підприємствами відповідних тем наукових досліджень водночас шкодить вільному обміну науковими результатами і тим

самим підштовхує науковців до конфлікту інтересів. Так, наприклад, лікарі, які беруть участь у виконанні певних проектів, частіше рекомендують пацієнтам ліки відповідних медичних фірм. З цього приводу виникає необхідність пошуку середини, оптимальної рівноваги між дослідженням без цілі й результатів та дослідженнями, що спрямовані на практичне застосування.

У результаті комерціалізації дещо послабився взаємний обов'язок між університетами і громадськістю, який гарантував служіння вищої школи суспільству. Водночас були введені деякі інструменти регулювання. З іншого боку, висуваються вимоги призупинити хвилю комерціалізації і зберегти публічно-правовий вимір вищої освіти.

При цьому європейські університети вказують на взаємозв'язок між обсягами фінансування та ступенем автономії вищих навчальних закладів. Адже збільшення витрат може підштовхнути до посилення контролю за діяльністю університетів, що означає певне обмеження інституційної автономії та академічної свободи. Політичні та економічні суб'єкти інколи вимагають, щоб ВНЗ більше управлялись як підприємства.

Зі свого боку провідні підприємства почали більше втручатися в діяльність університетів, потребуючи випускників із спеціальними навичками, змінюючи зміст поняття освіти в бік вузької корисності для ринку і загального добробуту. З огляду на такі вимоги студенти ставлять під сумнів деякі дисципліни. За цих умов усе більше проявляється необхідність звітувати про свою діяльність перед громадськістю. Оскільки ринок може виступати позитивним фактором лише тоді, коли відносини між економікою та вищими навчальними закладами точно визначені.

Зростаюче впровадження ринкових правил у вищій школі може привести до інструменталізації навчання та досліджень, а студенти будуть все більше розглядатися як лише споживачі освітніх послуг, а не як повноцінні партнери адміністрації та науково-педагогічних працівників. Водночас знову загострилось питання доцільності розглядати вищу освіту як сферу надання послуг у контексті торгівлі. Дебати в контексті вимог ГАТТ ведуться щодо можливості кваліфікувати академічну освіту як торговельну послугу. Наприклад, стверджується, що вища освіта вже втратила свій особливий статус і тому має бути включена в угоду про ГАТТ. У статті 1.3 угоди йдеться про послуги, які надаються на комерційній основі або в конкуренції з іншими, які пропонують послуги. Наслідки цього процесу для вищої освіти важко

передбачувати. Справа йде до того, що переговори з питань освіти також будуть вести уповноважені з питань торгівлі. Такий підхід може негативно позначитись на реалізації принципу субсидіарності для вищої освіти.

Потенційний ризик полягає в тому, що переговори в рамках ГАТТ, навіть якщо йдеться про вищу освіту, ведуть торгові уповноважені. В Європі ці переговори ведуть представники генеральної дирекції торгівлі Європейської Комісії. Ця обставина містить у собі небезпеку підірвати принцип субсидіарності, що матиме негативні наслідки для вищої освіти, яка підлягатиме регулюванню національного публічного сектору та європейським директивам з питань торгівлі.

Можлива загроза для формування європейського простору вищої освіти та досліджень полягає і в тому, що подальше включення вищої освіти в угоду ГАТТ прискорить процес глобалізації і призведе до більшої конкуренції та диверсифікації між навчальними закладами, які захочуть зберегти ринкові переваги. Водночас цей процес може спричинити зростання напруженості, хоча вищі навчальні заклади Європи в рамках Болонського процесу прагнуть до гармонізації ландшафту вищої освіти шляхом партнерства та обміну досвідом роботи. Певна небезпека для інституційної цілісності криється в тім, що відповідно до угоди ГАТТ вища освіта у відповідних пропозиціях розглядається лише фрагментарно, як серія процесів (навчання упродовж життя, спеціальні послуги тощо). Деякі питання діяльності ВНЗ регулюються ГАТТ, а інша частина випадає зі сфери регулювання.

Вищі навчальні заклади примусили європейські міністерства освіти, генеральну дирекцію освіти і культури, а також генеральну дирекцію досліджень ЄК, студентські спілки та інші неурядові організації започаткувати діалог з уповноваженими з питань торгівлі. Таким чином переговорний процес має стати більш прозорим і має бути підтверджена низка принципів, яких необхідно дотримуватись.

Зростаюче впровадження ринкових правил у вищій школі може привести до інструменталізації навчання та досліджень. Можлива небезпека для інституційної цілісності вищої освіти, яка відповідно до угоди ГАТТ у відповідних пропозиціях розглядається лише фрагментарно, як серія процесів (навчання упродовж життя, спеціальні послуги тощо). Крім цього, деякі питання діяльності ВНЗ регулюються ГАТТ, а інша частина випадає із сфери регулювання.

Вищі навчальні заклади примусили європей-

ські міністерства освіти, генеральну дирекцію освіти і культури, а також генеральну дирекцію досліджень ЄК, студентські спілки та інші неурядові організації започаткувати діалог з уповноваженими з питань торгівлі. Таким чином переговорний процес має стати більш прозорим і має бути підтверджена низка принципів, яких необхідно дотримуватись. Отже, в умовах дефіциту коштів та пошуку додаткових джерел фінансування академічна освіта не може розглядатися лише як засіб для виробництва продукту, а статус студентів зводиться до ролі споживачів.

Існують певні ризики для вищої освіти країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. Ризик полягає в тому, що конкуренція за частку на ринку вищої школи означає певну загрозу для їх політичного та економічного розвитку (зростаюча міграція науковців за кордон, так званий «brain drain»), менше можливостей для розвитку держави і демократії.

В умовах дефіциту коштів особливої уваги заслуговує формування фінансової культури, перш за все, в управлінського й адміністративно-технічного персоналу та науково-педагогічних працівників. Йдеться про вироблення фінансової компетентності та фінансової грамотності, що має сприяти ефективній фінансовій діяльності вищих навчальних закладів. Водночас необхідне активне поширення певної сукупності знань про фінансові ринки, особливості їх функціонування і регулювання, фінансові інструменти, продукти і послуги та вміння ними користуватися з розумінням їх наслідків. При цьому необхідно обов'язково роз'яснювати наслідки рішень, які приймаються. Отже, роботу з формування фінансової грамотності доцільно вести диференційовано як серед управлінського персоналу вищих навчальних закладів, так і серед студентів.

Тут слід зазначити, що ще в 2008 році в Російській Федерації стартувала Загальнофедера-

ральна програма «Фінансова культура і безпека громадян Росії», яка спрямована перш за все на молодь. Серед проведених заходів – акції «Фінансова освіта школярів - 2008», «Російський фондовий ринок, історична спадщина і новий час», «Фінансова культура і економічна освіта молоді». В рамках цієї програми випущено понад 7 тис. підручників, методичних матеріалів і наочних посібників з основ фінансових знань, проведені конкурси й олімпіади школярів.

Курс на розширення джерел фінансування, конкуренцію і ринок як регулюючу силу виявив і низку проблем. Попри різні моделі фінансування вищої освіти практично у всіх європейських країнах існують схожі проблеми, які потребують спільного пошуку їх вирішення.

Висновки. Сучасні виклики вимагають надання університетам необхідної автономії, щоб вони могли відповідально здійснювати стратегічне управління й успішно діяли з метою виконання поставлених завдань та ефективного використання наявних ресурсів, зокрема фінансових. При фінансуванні навчально-методичної та наукової діяльності слід виходити з того, що ринок сам по собі не є компасом, спрямовуючим дослідження та навчання. Управління та фінансування вищої освіти потребують відповідних менеджерських здібностей і навичок. Пошук джерел фінансування залежить також від взаємин вищих навчальних закладів з відповідними державними органами, підприємствами, банками та фондами.

У наступному десятилітті, коли вища освіта має зробити суттєвий внесок у побудову висококреативної та інноваційної Європи, державне та суспільне інвестування у вищу освіту має першочерговий пріоритет, що покликано гарантувати ефективну навчальну і наукову діяльність, рівний доступ до отримання вищої освіти та забезпечення подальшого стабільного гармонійного розвитку автономних вищих навчальних закладів.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про вищу освіту» від 12.03.2009 із змінами [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_05/.
2. Комюніке міністрів вищої освіти (Лондон, 16-19 травня 2007 року) «На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації» [Ел.ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.edu.ua/uk/Edu/Process/Bologna/London/>.
3. Конференція міністрів з питань вищої освіти (Льовен, 28-29 квітня 2009р.) [Ел. ресурс]. – Режим доступу:<http://www.ua-pereklad.org/uploads/files/louvain.pdf>.
4. Федеральный закон о высшем и послевузовском образовании. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.base.garant.ru/135916/>.
5. Закон Республики Беларусь о высшем образовании. Ел. ресурс. – [Режим доступу]: www.lewonevski.net.
6. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?reg>.
7. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності від 27 серпня 2010 р. N 796 із змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2010 року № 939.
8. Преснякова Л., Стребков Д. Азы финансовой культуры. Представления об инвестировании в акции. // Социальная реальность. – 2007. – № 7. С. 7-29.
9. Bundesgesetz über die Förderung der Universitäten und über die Zusammenarbeit im Hochschulbereich (Universitätsförderungsgesetz, UFG) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.admin.ch/ch/d/sr/41414.20.de.pdf>.
10. Bundesgesetz ueber die Organisation der paedagogischen Hochschulen und ihre Studien (Hochschulgesetz 2005) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmukk.gv.at/schulen/recht/gvo/hsg05>.
11. Hochschulrahmengesetz (HRG) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ceres.ro/services/pdf/germany%20/>.